

Theoretical and Methodological Analysis of the Concept of «Charisma»: Interdisciplinary Aspect

UDC: 159.92/.95:316.46:27-587.6:17.023.33

DOI: 10.15421/172214

Baiurchak NazariiPh.D. Student, <https://orcid.org/0000-0001-8946-5493>, nazar_bayurchak@i.ua*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

Abstract

In the XXI century, the role of charismatic leadership as a factor in the success of political campaigns both in Ukraine and in the world in general is growing. One of the key contexts for the coming to power of charismatic leaders is the crisis, which requires quick decisions and actions. Therefore, the growing influence of charismatic leaders is a natural consequence of the growing crisis in the modern world.

The very concept of «charisma» has long gone beyond the political context and has become part of everyday life. Now you don't have to be a politician or a public figure to be called a charismatic. The concept is so broad and comprehensive that charisma is the key to a successful family life, career growth, interpersonal relationships, educational process and public image. There is a growing interest in understanding the cultivation of the phenomenon of charisma of the leader in the widest possible range of applications. This also affects modern political science, whose representatives try to comprehend the diversity of the leader's charisma and make it understandable to the masses. These factors determine the relevance of the study. The aim is to highlight the theoretical and methodological foundations of the charisma of the leader through the prism of the analysis of conceptual approaches in the humanities.

The study analyzes the versatility of the concept of «charisma». Theoretical and methodological approaches of the disciplines of the humanities to understanding the charisma of a leader are highlighted. The commonalities and differences of the phenomenon of charismatic leadership through the prism of scientific approaches to the interpretation of this term are clarified.

The attempts of scientists of different epochs to single out the key elements of the concept of charisma, the mechanism of charisma and ways of its realization both in the formation of political image and in the process of political participation are analyzed.

The most significant approaches to the interpretation of charisma as a social phenomenon are highlighted. The author notes that the concept of «charisma» has an extremely wide range of understanding and application and identifies four main approaches to the interpretation of the term «charisma».

Keywords: charisma, leader, outstanding personality, superman, charismatic legitimacy, charismatic process

Citation: Baiurchak, N. (2022) Theoretical and Methodological Analysis of the Concept of «Charisma»: Interdisciplinary Aspect. *Grani*. 25(1), 93-98. <https://doi.org/10.15421/172214>.

Теоретико-методологічний аналіз поняття «харизма»: міждисциплінарний аспект

Баюрчак Назарій*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)*

Анотація

У XXI ст. все більше зростає роль харизматичного лідерства як фактору успішності політичних кампаній як в Україні так і загалом у світі. Одним із ключових контекстів приходу до влади лідерів-харизматиків є кризові явища, які потребують швидких рішень та дій. Тому зростання впливу харизматичних лідерів є закономірним наслідком зростання кризових явищ у сучасному світі.

Саме поняття «харизма» вже давно вийшло за межі політичного контексту і стало частиною повсякденного життя. Зараз не обов'язково бути політичним чи громадським діячем щоб називатись харизматиком. Поняття наскільки широке і всеохопне, що харизма стала запорукою успішного сімейного життя, кар'єрного зростання, міжособистісних стосунків, освітнього процесу та публічного іміджу. Зростає все більша зацікавленість на розуміння на культивування феномену

харизми лідера у максимально широких спектрах застосування. Це впливає і на сучасну політологічну науку, представники якої намагаються осмислити багатогранність харизми лідера та зробити її зрозумілою для широких мас. Дані фактори зумовлюють актуальність дослідження. Його метою є виділення теоретико-методологічних засад харизми лідера через призму аналізу концептуальних підходів в гуманітарних дисциплінах.

У дослідженні проаналізовано багатогранність поняття «харизма». Виокремлено теоретико-методологічні підходи дисциплін гуманітарного циклу до розуміння харизми лідера. З'ясовано спільності та відмінності феномену харизматичного лідерства через призму наукових підходів до тлумачення цього терміну.

Проаналізовано спроби науковців різних епох виділити складові ключові елементи поняття харизма, механізму дії харизми та способів її реалізації як у формуванні політичного іміджу та у процесі політичної участі.

Виділено найбільш значущі підходи до трактування харизми як суспільного явища. Автором зауважено, що поняття «харизма» має надзвичайно широкий спектр розуміння та застосування та виокремлено чотири основні підходи до тлумачення терміну «харизма».

Ключові слова: харизма, лідер, видатна особистість, надлюдина, харизматична легітимність, харизматичний процес.

Цитування: Баюрчак Н. Теоретико-методологічний аналіз поняття «харизма»: міждисциплінарний аспект. Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №1. С. 93-98. <https://doi.org/10.15421/172214>.

Вступ.

У сучасній науковій площині є низка спроб і намагань пояснити феномен харизми у контексті багатьох наук: політології, психології, філософії, соціології, історії та ін. Але враховуючи обмежений методологічний інструментарій окремо взятої науки досі ніхто не зміг вичерпно пояснити як працює ефект харизми у всій його складності і як перевести його з теоретичної у практичну площину. Станом на сьогодні досі немає фундаментального міждисциплінарного дослідження феномену політичної харизми і відповідно немає методологічного міждисциплінарного інструментарію для пояснення механізму дії харизми і виокремлення складників, що дають можливість спостерігати, вимірювати та вивчати харизму лідера як наукове поняття.

Аналіз досліджень і публікацій. Про харизму у контексті лідерства писали: Ж. Аллаярова (2010), С. Джелилова (2015), Н. Слободянюк (2008). Психологічні аспекти харизми вивчали: Н. Дмитриєва (2013), М. Іонова (2018), О. Мирошников (2015). Специфіку поняття харизма та складність його інтерпретації описували: С. Воронин (2014), О. Шкурко (2013).

Метою статті є дослідження теоретичних і практичних підходів до розуміння феномену харизматичного лідерства за допомогою методологічного інструментарію суспільствознавчих дисциплін.

Результати дослідження.

Як відомо, спочатку поняття «харизма» використовувалося виключно в релігійній сфері, під цим розумілася «Божя іскра, дар згори». Слово «харизма» (χαρισμα) можна зустріти в Новому Завіті грецькою мовою. У слов'янському варіанті Нового Завіту харизма перекладена як дар благодаті, що отримується віруючими, харизма вживалася в контексті опису дарів Божих, вручених Святим Духом християнам. Це слово також означало різні духовні

дари, які передаються на користь церкви (Іванова, 2018).

Серйозний інтерес до вивчення харизми з'явився в другій половині ХХ століття, коли М. Вебер ввів дане поняття в науковий обіг, розробляючи соціологічну концепцію харизматичного панування; Ж. Блондель, С. Московічі, П. Штомпка, Дж. Л. Ландарма і інші дослідники визначили характеристику поведінки харизматичної особи, її відмінні ознаки і механізми прояви харизми. Г. Лебон, аналізуючи, вказував: харизма, або особиста чарівність, – «вид панування якої-небудь ідеї або справи над розумом індивіда. Це панування паралізує критичні здатності індивіда і наповнює його душу подивом і повагою. Це почуття незбагненне, воно належить до того ж порядку, до якого належить чарівність. Чарівність являє собою наймогутнішу причину будь-якого панування». При цьому харизма як властивість особистості, на думку М. Вебера, хоча і відіграє новаторську або революційну роль, будується на емоційній основі, недовговічна і з плином часу стає рутинною (Шкурко, 2013).

Проте в суспільствознавчих дисциплінах до цих пір не існує єдиного, чітко розробленого підходу до розуміння харизми. Для того щоб відповісти, звідки і як виникає цей дуже цікавий і такий складний для дослідження феномен варто проаналізувати онтологію підходів до визначення, вивчення змісту і структурних компонентів харизматичної особистості.

В історії філософії і науки простежується постійний інтерес до так званого «божественних» і «видатних» особистостей. Перший крок у вивченні цього феномена був зроблений вже античною філософською думкою (Платон, Аристотель).

Мислителі епохи Відродження також внесли свою лепту в розвиток уявлень про «великих особистостей» (Н. Макіавеллі, Дж. Віко). У новоевропейській філософії вивчення харизматичної особистості отримало свій подальший розвиток (Т. Гоббс, Б. Спіноза, Ф. Вольтер, Ж. Ж. Руссо).

Головною заслугою німецької класичної філософії (Г. Ф. В. Гегель, І. Кант, Л. Фейєрбах) було те, що в ній були виділені аспекти діяльності «історичних людей», «всесвітньо-історичних особистостей» (Аллаярова, 2010).

У посткласичній філософії (екзистенціалізм) також був великий інтерес до сутності і діяльності «видатних особистостей». Зокрема, А. Бергсон, В. Дільтей, Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассет досліджували наслідки діяльнсної активності «великих особистостей», «надлюдини».

Пізніша філософська традиція намагалася протиставити «геніальних», «видатних особистостей» їх оточенню і послідовникам і через призму їх взаємодії виявити причини активності «геніїв» (Г. Лебон, Н. К. Михайлівський, Г. Тард). Заслугою даних авторів була також спроба визначення механізму маніфестації геніальності у особистості.

У руслі психоаналітичного підходу інтеграція психологічних знань щодо харизматичності найбільш повно представлена в роботах З. Фрейда, К. Г. Юнга, А. Адлера, Е. Фромма, в яких так чи інакше здійснюється аналіз особливостей видатних особистостей і робляться спроби пояснення надання переваги масами певному типу вождя (лідера) і слідування його заповітам або догмам (Дмитрієва, 2013).

Розглядаючи соціальні процеси і вплив на них психологічних особливостей особистості, З. Фрейд робив висновок, що харизматичний лідер виступає ключовою ланкою в ланцюзі «панування - підпорядкування». Послідовники настільки натхненні його зовнішнім виглядом і манерами, що висловлювані ним думки сприймаються масами як власні. Лідер стає виразником загальної волі мас, об'єднаних в єдиному пориві поклоніння йому. Головним же сполучною ланкою в будь-яких типах мас виступає «колективне лібідо».

Таким чином, в контексті класичного психоаналізу З. Фрейда харизматичний вождь (лідер) – це той, хто здатний об'єднати народ, пробудити в ньому глибинне, архаїчне начало, завдяки чому народ буде сліпо і віддано слідувати своєму вождю, любити і шанувати його. В основі такого підпорядкування мас лежить енергія лібідо. При цьому Фрейд вказував, що в образі харизматичного вождя знаходять своє втілення дві полярні складові: обожнюваний образ Отця (того, хто вище мас) і образ Героя (того, хто виступає нарівні з масами). Лідер, що володіє подібними характеристиками, одночасно і захоплює, і лякає; викликає прагнення беззастережно за ним слідувати і викликає незрозумілі почуття (Джелилова, 2015).

Проблемою лідерства займалися і послідовники Фрейда. У концепції індивідуальної психології А. Адлера індивід патологічно прагне до владарювання над іншими як до засобу компенсації власних психічних і фізичних вад. Воля до влади і придушення інших – більш слабких особистостей розглядаються в якості компенсації комплексу неповноцінності,

який може як ускладнити позитивне зростання і розвиток особистості, так і спонукати її до конструктивних зусиль і досягнень (що характерно для харизматичної особи). А. Адлер зазначав, що майже у всіх видатних людей можна помітити якусь недосконалість: «створюється враження, що всі вони зустріли значні перешкоди на початку свого життя, але боролися і впоралися з ними».

К. Г. Юнг ввів в психологію поняття «мана-особистість» (mana-personality), що представляє собою персоніфікований архетипний образ надприродної сили, що реалізується в Герої або богоподібній сутності. «Мана-особистість виступає в якості домінанти колективного несвідомого, добре відомого архетипу могутньої людини, що є у вигляді героя, лідера, керівника, чаклуна, мага, цілителя, святого, управителя людей і духів, друга Бога». Аналізуючи дане поняття, К. Г. Юнг прийшов до висновку, що кожен індивід прагне до отождолення себе з мана-особистістю. Як зазначає Дж. Кемпбелл, вона притягує до себе, тому що є суб'єктом, «зарядженим чарами значної соціальної маски». Іншими словами, мана-особистість - це аналог харизматичної особистості.

На ідеях К. Г. Юнга побудований ряд теорій і типологій харизматичних особистостей. Так, наприклад, використовуючи ідею архетипів, Й. Штайрер запропонував наступні типи харизми: Батько, Герой, Спаситель і Цар (Дмитрієва, 2013).

Особливе місце в ряду психоаналітичних теорій, взаємодоповнюючих знання про феномен харизматичності, займає теорія авторитарної особистості Е. Фромма. досліджуючи психологію сучасної людини, автор зазначав, що в результаті розпаду патріархально-сімейних зв'язків, посилення впливу масової культури, в умовах страждання від нестерпного почуття самотності, загубленості в складних соціальних утвореннях, виникає особливий тип особистості – авторитарна особистість. Негативні почуття загострюють в ній інстинкт самозбереження і спрагу самоствердження.

Потреба особистості відмовитися від власної незалежності, злити своє «я» з ким-небудь або з чим-небудь зовнішнім, щоб таким чином знайти силу, якої бракує самому індивіду (за висловом Е. Фромма – «поклоніння Абсолюту»), стає способом подолання обмеженості індивідуального існування. «Людина будь-якої епохи і будь-якої культури стикається з одним і тим же питанням: як подолати самотність, як досягти єднання, як вийти за межі свого окремого життя і знайти возз'єднання?». Особистість самостверджується за допомогою ідентифікації себе з авторитетом натовпу, групи, нації, з харизматичним лідером або релігійним інститутом. Результат такої ідентифікації – набуття особистістю втраченого почуття самодостатності, а її форми проявляються в прагненнях до підпорядкування і панування або, за формулюванням Е. Фромма, в мазохістських і садистських тенденціях.

Ключовою характеристикою харизматичного вождя Е. Фромм називав потужне прагнення до задоволення своїх садомазохістських потягів: вождями та представниками «еліти» рухає жага влади над масами, що дозволяє їм забезпечити відчуття грандіозності власної особистості. У свою чергу, активність мас заснована на глибокому дослідженні безсилля: індивід вірить владі, поки дана влада сильна і здатна керувати (Іванова, 2018).

Марксизм як одна з домінуючих наукових парадигм кінця XIX століття приділив значну увагу діяльності особистості взагалі і «видатній особистості» зокрема. Марксизм наполягав на розгляді ролі особистості в історії тільки через призму її підлеглого положення по відношенню до волі мас.

Класики структурно-функціонального підходу (Р. Мертон, Т. Парсонс) розглядали харизматичну особистість через її протиставлення суспільству. П. Бурдьє наголошував на необхідності виділення поняття «харизма» в особливе дослідне поле.

Такий порівняно новий напрям в суспільствознавстві як конфліктологія виявляє кореляцію між соціальною нестабільністю і активністю харизматичної особистості. Дж. Л. Ландрам виділяє основні механізми прояви харизми. Л. Повель і Ж. Берж'є досліджують у своїй роботі «Ранок магів» так звану демонічну особистість.

Прихильники теорії еліт (Е. Дженнінг, Ч. Р. Міллс, Г. Моска, В. Парето) загострюють увагу на проблемах діяльності харизматиків в середовищі сучасних еліт.

У XX столітті слово харизма отримує термінологічне тлумачення у роботах соціолога та політолога Макса Вебера і теолога, філософа Ернста Трельча. Макс Вебер, дослідив феномен харизми в громадському житті та вводить політичне значення слова. В його розумінні харизма є неординарною рисою особистості, завдяки якій вона сприймається як надлюдина або, щонайменше, виняткова, така що володіє особливими силами і властивостями, що виділяють її серед інших. Ця риса не так надбана особистістю, скільки дарована їй природою, Богом, долею. До харизматичних рис Вебер відносить магичні здібності, пророчий дар, неймовірну силу духу і слова. Харизму, за Вебером, мають герої, великі полководці, маги, пророки і провидці, геніальні художники, видатні політики, засновники світових релігій, держав, великі завойовники. Таким чином, слово переводиться в політичний контекст й означає певну рису особистості, яка дає можливість стати лідером. З цього моменту в свідомості людей харизма міцно пов'язана з поняттям влади і лідерства (Мирошников, 2015).

В українській політичній науці та в політичній практиці проблематика політичної харизми є недостатньо розробленою: відсутній загальний аналіз найбільш впливових і перспективних концепцій харизми (розроблених у світовій політології), не обговорюється можливість їхнього застосування до аналізу української політичної реальності. У

більшості випадків, в українській науці проблематика харизми розглядається або в рамках веберовської типології харизматичного панування, або ж в межах соціально-психологічного аспекту, що не дає можливості застосування цього терміну для аналізу сучасного (зокрема, українського) політичного процесу. Тут можна зазначити дисертаційне дослідження Т. Черепанової, яка проаналізувала соціо-культурні фактори харизматичного процесу, який визначила, як особливий тип соціального процесу в суспільствах модерної і постмодерної епох (Черепанова, 2012; 2016). А також варто згадати дисертацію І. Колісніченко, яка виокремила основні типології харизматичного лідерства (Колісніченко, 2007).

Якщо порівнювати наскільки сильно варіюється значення слова харизма в сучасних текстах, то виявляється що слово харизма має більше 30 значень, які можна об'єднати в 4 понятійні групи.

I. Основну групу складають визначення, що трактують харизму як вроджені якості та здатності особистості, її обдарованість: 1) чарівність, шарм; 2) здатність до дій, до творчості; 3) здатність лідера залучати прихильників і керувати ними (здатність повести маси за собою, взяти керівництво в свої руки); 4) здатність привертати увагу оточуючих на себе і підтримувати її (здатність притягувати до себе людей; природний магнетизм, привабливаюча сила); 5) наявність нетипової енергії та витривалості; 6) незбагненне відчуття впевненості; 7) особливості нестандартного мислення і тд. В ряді випадків ці здатності сприймаються як божий дар (Слободянюк, 2008).

II. Другу групу складають значення, що називають якості, надбані особистістю в процесі громадської діяльності. Серед них основний блок складають різні вміння: 1) вміння вести за собою; 2) вміння скласти певне враження; 3) уміння викликати до себе довіру і симпатію; 4) уміння підпорядковувати людей своїй волі; 5) здатність впливати на людей через позитивну соціальну мотивацію. В цілому ряді контекстів превалює загальне визначення харизми як суми цілеспрямовано набутих професійних навичок, що роблять із людини лідера і спрямованих на розширення його спектру впливу. Таким чином, харизма визначається як наполовину вроджена риса (особлива обдарованість), наполовину – набута (Воронин, 2014).

Однак семантика слова цими значеннями не вичерпується. Визначення контекстів показує, що харизма отримує в сучасному використанні ще додаткові тлумачення.

III. Харизмою називають способи впливу на інших людей: способи управління людьми; способи донесення ідеології; акторство або лицедійство; форма лідерства; особливий вплив на людей; емоційний вплив на інших за допомогою своїх особистих якостей; влада, побудована на силі особистих якостей або здібностей лідера; чарівна поведінка (Іванова, 2018).

IV. В останній, найменш використовуваний групі, уявлення про харизму засновано з точки зору сприйняття харизматичної особистості іншими людьми: враження, яке ви складаєте на оточуючих; наділення особистості властивостями, що викликають преклоніння перед нею і безапеляційну віру в її можливості; особливу рису особистості, завдяки якій, люди оцінюють харизматика як обдарованого надзвичайними якостями, і який здатен здійснювати ефективний вплив на інших (Джелилова, 2015).

З огляду на різноманітність підходів до визначення харизми варто додати авторське визначення: харизма – це ірраціональне позитивне сприйняття харизматика іншими особистостями на основі міфу про унікальність чи компетентність харизматика або його відмінної та затребуваної моделі поведінки відносно соціуму, в якому він перебуває.

Висновки.

Отже, харизма – це складне і багатогранне поняття, яке має низку трактувань у науковій спільноті різних епох у процесі осмислення феномену харизми:

- вроджені або надбані особливі якості, перелік яких дуже великий та які дозволяють складати враження унікальної, обраної, вмілої та виняткової особистості.

- певні, зазвичай не конкретні, способи впливу на інших людей;

- враження, що складається на інших людей.

Як бачимо, незважаючи на те, що значення слова в основному розподілені по 4 понятійним групам, вони досить різномірні. Співпадаючи в частині тлумачень

харизми як особливої обдарованості, в інших випадках вони дають інші тлумачення цього слова і, що головне, по-різному розставляють семантичні акценти.

Але механізм дії харизми пізнається через міфологічні моделі: унікальності, винятковості, компетентності, обраності, освіченості та ін. Другим аспектом є поведінкові моделі. Сюди входить: манера спілкування, тембр голосу, зовнішній вигляд, мова тіла, імпровізація та ін. Обоє складників як міфологічні так і поведінкові не є абсолютними, а відносними. Ми можемо зробити висновок про винятковість харизматика на основі усталених посередніх норм, які прийняті в суспільстві. Для того ж щоб бути харизматиком треба ретранслювати затребувані у суспільстві моделі харизматичності: ті специфічні риси, що цінуються саме у цій культурі, країні, середовищі та ін. До того ж харизма є глибоко ірраціональне явище, тому що за маскою винятковості завжди ховається проста людина зі своїми слабкостями.

Важливим виявляється те, що харизму можна надбати, «напрацювати», орієнтуючись на враження, яке ви складаєте на оточуючих, а значить, харизмою у сприйнятті інших людей може виявитися сукупність впливу на них.

Станом на сьогодні явно відбувається «рутинізація» (перехід до повсякденності) слова харизма. З'явившись в XX столітті в політичній сфері, воно поширилось і на сферу бізнесу, а в останній час використовується й щодо відомих людей загалом.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аллаярова Ж. С. Концептуализация природы лидерства как феномена. Известия ТПУ. 2010. №6. С. 203 – 207.
- Воронин С. А. Власть – это то, чего всегда не хватает. О природе и типологии политического лидерства, типов политических систем и режимов в историческом процессе. Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история. 2014. №3. С. 32 – 57.
- Джелилова С. И. Харизматическая личность: неоднозначность оценок и интерпретаций. Гуманизация образования. 2015. №3. С. 69 – 74.
- Дмитриева Н. В., Буравцова Н. В. Психологические концепции харизматической личности. МНКО. 2013. №4 (41). С. 137 – 141.
- Иванова М. Г. Психология власти в политологическом анализе. PolitBook. 2018. №3. С. 157 – 171.
- Мирошников О. А. Харизма: социальные и психологические аспекты. Гуманитарные науки. 2015. №3 (31). С. 145 – 149.
- Слободянюк Н., Ганапольская Е. Каждому лидеру по харизме? МИРС. 2008. №3. С. 60 – 62.
- Колісниченко І. В. Ідентифікація та типологізація політичної харизми в контексті політичного лідерства : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2007. 18 с.
- Черепанова Т. В. Национально-культурная легитимация харизматического лидерства. ВЭПС. 2016. №2. С. 302 – 305.
- Черепанова Т. В. Понятие и социокультурные факторы харизматического процесса. Учёные записки ЗабГУ. Серия: Философия, социология, культурология, социальная работа. 2012. №4. С. 148 – 157.
- Шкурко О.В. Харизматическое лидерство и возможность его развития у современных руководителей. Вестник ОмГУ. Серия: Экономика. 2013. №3. С. 133 – 136.

REFERENCES

- Allayarova, Zh. S. (2010). Konceptualizatsiya prirody liderstva kak fenomena [Conceptualization of the Nature of Leadership as a Phenomenon]. *Izvestiya TPU*, 6, 203-207.
- Voronin, S. A. (2014). Vlast' – eto to, chego vseгда ne hvataet. O prirode i tipologii politicheskogo liderstva, tipov politicheskikh sistem i rezhimov v istoricheskom processe [Power is What is Always Missing. On the Nature and Typology of Political Leadership, Types of Political Systems and Regimes in the Historical Process]. *Vestnik RUDN. Seriya: Vseobshchaya istoriya*, 3, 32-57.
- Dzhelilova, S. I. (2015). Harizmaticheskaya lichnost': neodnoznachnost' ocenok i interpretatsiy [Charismatic Personality: Ambiguity of Assessments and Interpretations]. *Gumanizatsiya obrazovaniya*, 3, 69-74.
- Dmitrieva, N. V., & Buravcova, N. V. (2013). Psihologicheskie konceptii harizmaticheskoy lichnosti [Psychological Concepts of a Charismatic Personality]. *MNKO*, 4 (41), 137-141.
- Ivanova, M. G. (2018). Psihologiya vlasti v politologicheskom analize [Psychology of Power in Political Analysis]. *PolitBook*, 3, 157-171.
- Miroshnikov, O. A. (2015). Harizma: social'nye i psihologicheskie aspekty [Charisma: Social and Psychological Aspects]. *Gumanitarnye nauki*, 3 (31), 145-149.
- Slobodyanyuk, N., & Ganapol'skaya, E. (2008). Kazhdomu lideru po harizme? [To Each Leader in Terms of Charisma?]. *MIRS*, 3, 60-62.
- Kolisnichenko, I. V. (2007). *Identifikatsiya ta typologizatsiya politychnoy kharyzmy v konteksti politychnoho liderstva [Identification and typology of political charisma in the context of political leadership]*. Avtoref. dys. kand. polit. nauk. Odesa.
- Cherepanova, T. V. (2016). Nacional'no-kul'turnaya legitimatsiya harizmaticheskogo liderstva [National-cultural Legitimation of Charismatic Leadership]. *VEPS*, 2, 302-305.
- Cherepanova, T. V. (2012). Ponyatie i sociokul'turnye faktory harizmaticheskogo processa [The Concept and Socio-cultural Factors of the Charismatic Process]. *Uchyonye zapiski ZabGU. Seriya: Filosofiya, sociologiya, kul'turologiya, social'naya rabota*, 4, 148-157.
- Shkurko, O. V. (2013). Harizmaticheskoe liderstvo i vozmozhnost' ego razvitiya u sovremennykh rukovoditelej [Charismatic Leadership and the Possibility of its Development among Modern Leaders]. *Vestnik OmGU. Seriya: Ekonomika*, 3, 133-136.